

“YAHUDİLERİ, HİRİSTİYANLARI ve MÜŞRİKLERİ ARAP YARIMADASI’NDAN ÇIKARACAĞIM ...” HADİSİ ÜZERİNE SENET ve METİN EKSENLİ BİR ANALİZ

Salih KESGİN*

Özet

Bu çalışmada, Hz. Peygamber’den nakledilen Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerin Arap Yarımadası’ndan çıkarılmalarına ilişkin hadislerin sıhhat ve uygulama değeri açısından incelenmesi hedeflenmektedir. Allah Rasulü’nün (s.a.s.) hemen vefatı öncesi zikrettiği bu ifadeler bazı âlimler tarafından sadece Hicaz bölgesinin korunması bağlamında anlaşılırken bazı İslam âlimleri ise Müslüman toplulukların nerede olursa olsun bu hadisler gereğince hareket etmeleri ve farklı inanç grupları ile birlikte yaşamamaları gerektiği şeklinde anlamışlardır. Müslüman’ın öteki ile olan ilişkilerine yön verecek olan bu yaklaşımları Hz. Peygamber’in uygulamalarıyla birlikte değerlendirdiğimizde karşımıza bir tezat çıkmaktadır. Şöyle ki; bir tarafta dîni ya da etnik herhangi bir ayırım yapmaksızın karşılaştığı bütün gruplarla ilişki kuran bir peygamber modeline, diğer tarafta ise bir grup insanı sadece inançlarını göz önünde bulundurarak kategorize eden bir algıya şahit olmaktayız. Bu kapsamda çalışmamızda, öncelikle araştırmamıza konu olan rivayetler senet ve metin açısından incelenecek, ardından Hz. Peygamber sonrasındaki uygulamalar göz önünde bulundurularak rivayetlerin sahabe tarafından nasıl anlaşıldığı ve modern dönem de nasıl anlaşılacağı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yahudi, Hıristiyan, Müşrik, Arap Yarımadası, Sürgün.

An Analyse on The Narrations of Exile: “I Will Expel the Jews, Christians and Polytheists From Arabic Peninsula”

Abstract

In this article, we will examine the narrations on the exile of Jews, Christians and Polytheists from Arabic Peninsula in terms of their authenticity and practical value in early and modern Muslim life. Some commentators understand these narrations as an exile of other religious groups from the area of Hijaz which is the first and main Islamic zone. Some other commentators like Tabari understand these statements universal and suggest Muslims not to live with other religious groups together if they do not need them. Considering these approaches, firstly we will analyse the authenticity of these narrations according to its “isnad” and “matn”, secondly we will present how the early Muslims understand these prophetic statements and finally an assesment will be made.

Key Words: Jews, Christians, Polytheists, Arabic Peninsula, Exile.

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, slhkesgin@hotmail.com.

Giriş

Dînî ya da etnik köken açısından azınlık olarak nitelendirilen kişilerin farklılıklarını devam ettirerek yaşamlarını sürdürmeleri geçmişin ve günümüzün önemli problemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Müslüman düşünürler ve ilim adamları tarafından da konuyla ilgili çeşitli görüşler beyan edilmekte, çoğulculukla ilgili tartışmalar yapılmakta, alternatif toplum projeleri üzerinde çalışılmaktadır. Yapılan bu faaliyetlerin sağlıklı bir zeminde gelişebilmesi için vahiy döneminin çok iyi irdelenmesine, Hz. Muhammed'in diğer inanç grupları ile ilişkilerinin ve hayatının her alanında onlara karşı takındığı tavrın belirlenmesine ihtiyaç duyulduğu son derece açıktır.

Bu anlamda Hz. Peygamber'den nakledilen, İslam topraklarında Müslümanlarla aynı çatı altında yaşayan Yahudi, Hıristiyan ve Müşriklerin Arap Yarımadası'ndan çıkarılmalarını ifade eden rivayetler dikkatimizi çekmektedir. Hz. Muhammed'in çeşitli inanç mensupları ile olan ilişkilerini genel olarak incelediğimizde onun gerek peygamberlik öncesi dönemde gerekse peygamberlik sonrasında herhangi bir önyargı içerisinde olmadan çevresiyle ilişkiler kurduğuna görmekteyiz. Bu ilişkilerin sadece kişisel ilişki olarak kalmadığına bunun ötesinde çeşitli anlaşmaların imzalandığına, ticari faaliyetlerde bulunulduğuna da şahit olmaktayız. Bu yaklaşımdan yola çıkarak zihnimizde bir peygamber modeli oluşturmak adına incelemelerde bulunduğumuzda; özellikle Müslümanların birlik şuuruyla diğer inanç mensupları ile karşılaştıklarında ortaya konan Medine Vesikası¹ ile; yine Müslümanların karşılaşılan Hıristiyan, Yahudi ve Müşrik gruplarla yapmış oldukları anlaşmalarla², aralarında gerçekleştirdikleri ticari ve sosyal faaliyetlerle, bizzat Hz. Peygamber'in bir Yahudi ile yaptığı alışveriş karşılığında zırhını rehin olarak bırakması³ gibi örneklerle karşılaşmaktayız.

Müslüman'ın öteki ile olan ilişkilerine yön verecek olan bu yaklaşımları çalışmamıza konu olan rivayetlerle birlikte değerlendirdiğimizde karşımıza bir tezat çıkmaktadır. Şöyle ki; bir tarafta dînî ya da etnik herhangi bir ayırım yapmaksızın karşılaştığı bütün gruplar-

¹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik b. Hişam, *es-Siratu'n-Nebeviyye*, yy: ts., c.2, s.501-504.

² Bkz.: Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri (el-Vesaiku's-Siyasiyye)*, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul: 1995, s.194-197.

³ *Buhari*, Cihad, 89.

la ilişki kuran bir peygamber modeline, diğer tarafta ise bir grup insanı inanç eksenli ayrıma tabi tutarak bütün Arap Yarımadası'ndan çıkarmayı hedefleyen bir peygamber modeline şahit olmaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda, öncelikle araştırmamıza konu olan rivayetler senet ve metin açısından incelenecek, ardından Hz. Peygamber sonrasındaki uygulamalar göz önünde bulundurularak rivayetlerin sahabe tarafından nasıl anlaşıldığı ve modern dönemde nasıl anlaşılacağı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Rivayetlerin Tarikleri ve İsnad Tahlili

Araştırmamıza konu olan çeşitli inanç gruplarının Arap Yarımadası'ndan sürülmesine dair rivayetler, ulaşabildiğimiz 20 eserde 6 sahabe ravi aracılığı ile "Yahudi, Hıristiyan ya da müşriklerin Arap Yarımadası'ndan çıkarılması" başlığı altında toplam 46 farklı tarikle yer almaktadır. Burada metin olarak çoğu birbirinin aynı, fakat sened olarak birbirinden farklı 46 rivayeti değerlendirmeye tabi tutacağız. Rivayetleri eserlerinde tahrir eden hadis musanniflerinin listesini kronolojik sırayı da dikkate alarak şu şekilde verebiliriz:

1. Ebubekir Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî (v.211): db | 195
Musannefu Abdurrezzak
2. Humeydî (v.219): *Müsnedu'l-Humeydî*
3. Muhammed b. Ebi Şeybe (v.235): *Musannefu İbni Ebî Şeybe*
4. Ahmed b. Hanbel (v.241) : *Müsnedu Ahmed*
5. Darimî (v.255): *Sünenu'd-Dârimî*
6. Buhârî (v.256): *el-Camiu's-Sahih*
7. Müslim (v.261): *el-Camiu's-Sahih*
8. Ebu Davud (v.275): *Sünenu Ebû Davud*
9. Tirmîzî (v.279): *Sünenu't-Tirmîzî*
10. Ebu Bekir Eş-Şeybânî (v.287): *el-Âhad ve'l-Mesânî*
11. Amr b. Ebî Âsım Dahhak eş-Şeybânî (v.287): *Es-Sünnetu li İbni Ebî Asım*
12. Abdulhâlık el-Bezzâr (v.292): *Müsnedu'l-Bezzâr*
13. Nesâî (v.303): *es-Sünenu'l-Kübrâ*
14. Ebî Ya'lâ (v.307): *Müsnedu Ebî Ya'lâ*
15. İbn Cârud (v.307): *el-Munteka*
16. Ebî Avâne (v.316): *Müsnedu Ebî Avâne*
17. Mehamilî Ebî Abdullah (v.330): *Emali'l-Mehamili*
18. İbn Hibbân (v.354): *Sahihu İbn Hibbân*
19. Ebu'l-Kasım Taberânî (v.360): *el-Mu'cemu'l-Kebîr*

20. Neysâbü'rî (v.405): *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*

Rivayetin sahabi râvîlere ve yer aldıkları kaynaklara göre dağılımı ise şöyledir:

Ömer b. Hattab (r.a.)	20 tarikte
Abdullah b. Abbas (r.a.)	13 tarikte
Ebu Ubeyde (r.a.)	7 tarikte
Ali b. Ebi Talib (r.a.)	4 tarikte
Ümmü Seleme (r.a.)	1 tarikte
Cabir b. Abdullah (r.a.)	1 tarikte

Bir rivayet metni üzerinde anlama çabalarına girişebilmek için öncelikle onun sened tenkidine tabi tutulması gerekir. Çünkü metni ne olursa olsun eğer senedi sağlam değilse, vasfına göre en azından o rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekecektir. Bu nedenle, rivayet metnini anlama çabalarına girişmeden önce diğer inanç mensuplarının Arap Yarımadası'ndan çıkarılmalarına dair rivayetleri sened tenkidine tabi tutmayı gerekli görmekteyiz.

196 | db

Burada araştırmamızı ravi tenkidine boğmamak için Kütüb-ü Tis'a kaynaklarındaki rivayet senedlerinde yer alan ravileri ele alıp haklarında yapılan değerlendirmeleri araştırarak ve şayet bu değerlendirmeler rivayet açısından herhangi bir sıhhat problemi taşıyorsa bunu zikretmeyecek, sadece mecrûh olan ravilerin cerh ve ta'dil durumu hakkında bilgi vereceğiz. Ayrıca her sahabi ravi'ye ait sened zincirini, Kütüb-ü Tis'a kaynaklarında yer almayan diğer tarikleri ile birlikte değerlendirmenin ardından vereceğiz.

Araştırmamıza konu olan rivayetler Kütüb-ü Tis'a kaynaklarına dört sahabiden geçmiştir: Ömer b. Hattab, Abdullah b. Abbas, Ebu Ubeyde, Ali b. Ebi Talib'ten oluşan bu dört ravi dışında Kütüb-ü Tis'a kaynaklarında yer almayan Ümmü Seleme ve Cabir b. Abdullah'dan gelen birer rivayete de sened tenkidimizde yer vereceğiz.

a) Ömer b. Hattab'dan (r.a.) Gelen Rivayetler

Müslümanlar dışındaki diğer inanç gruplarının Arap Yarımadası'ndan çıkartılmalarına dair Hz. Ömer'den gelen rivayetler şöyledir:

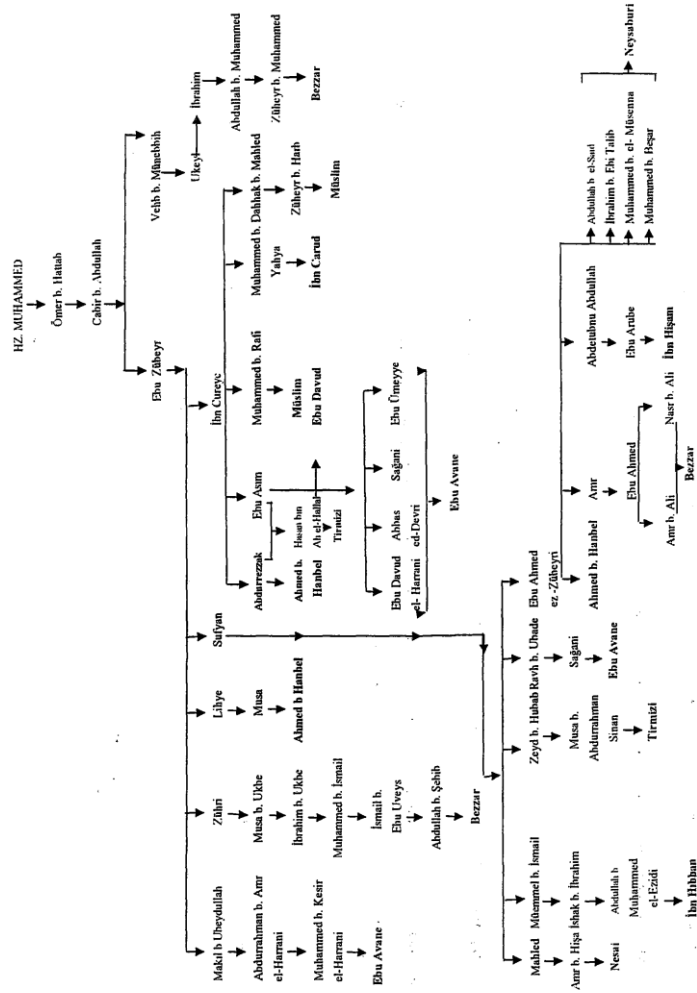
“Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarımadası'ndan çıkaracağım ve orada Müslümanlardan başkasını bırakmayacağım”⁴

⁴ Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani, *el-Musannef*, Beyrut: Mektebetul-İslami, 1983, VI/54; Ahmed b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybani, *el-Müsned*, Mısır: Müessesetu

Ömer b. Hattab'dan (r.a.) gelen 20 rivayetin 14'ü zikrettiğimiz ifade ile bizlere ulaşırken geriye kalan 6 rivayette "ve orada Müslümanlardan başkasını bırakmayacağım" ifadesi zikredilmemektedir. Sened açısından Kütüb-ü Tis'a merkezli olarak yaptığımız tetkik sonucunda Ömer b. Hattab'dan (r.a.) gelen rivayetlerin merfû ve muttasıl isnatlı olarak bizlere ulaştığını görmekteyiz. Seneddeki raviler üzerinde gerek elektronik kaynaklardan gerekse tabakat eserlerinden direkt yararlanarak yaptığımız araştırma sonucunda, rivayetin sıhhatini zedeleyecek bir durumla karşılaşılma aksine bu ravilerin tüm kaynaklarda "sika", "hafız", "saduk", "sika-hüccet" gibi çeşitli derecelerde güvenilirlik ifade eden terimlerle yer aldıkları görülmüştür. Nihayetinde bizlere Ömer b. Hattab (r.a.) tariki ile ulaşan bu rivayetlerde senet açısından herhangi bir illet olmadığı ve hadis usûlü kaidelerine göre sahih olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'den gelen rivayetleri genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

Kurtuba, ts., I/29,32, III/345; Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *el-Camiu's Sahih*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts., Cihad, 63, III/1388; Ebu Davud, Süleyman b. El-Eşas es-Sicistani, *es-Sünen*, (I-V), Humus: 1971, Harac, 28, III/424; Tirmizi, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, (thk., Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts., Siyer, 43, IV/156; Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhalik el-Bezzar, *Müsnedu'l Bezzar*, Beyrut: Muessesetu Ulumi'l-Kur'an, 1989, I/348,351; Muhammed b. Hibban b. Ahmed Ebu Hatim et-Temimi el-Busti, *Sahihu İbn Hibban*, Beyrut: Muessesetu'r Risale, 1993, IX/69, XIII/152; Muhammed b. Abdullah b. Ebu Abdullah el-Hakim en-Neysaburi, *el-Müstedrek ale's Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1990, IV/305.

198 | db

b) Abdullah b. Abbas'dan (r.a.) Gelen Rivayetler

Müslüman olmayanların Arap Yarımadası'ndan çıkarılmasıyla ilgili, ulaşabildiğimiz 20 eserde, Abdullah b. Abbas'tan (r.a.) 12 rivayet gelmiş olduğunu tesbit ettik. Bu rivayetler istisnasız bütün kaynaklarda şu metin formatı ile bizlere ulaşmış bulunmaktadır:

Hz. Peygamber vefatı esnasında üç şey vasiyet etti. Bunlardan biri de "Müşrikleri Arap Yarımadası'ndan çıkarın." idi.⁵

Kütüb-ü Tis'a özelinde yaptığımız sened araştırması sonucunda Abdullah b. Abbas'tan (r.a.) gelen rivayetlerin de senedlerinde sıhate mani teşkil edecek bir eksikliğin bulunmadığı tesbit edilmiştir. Bununla birlikte Tahâvi (v.321/933) Müşkilü'l-Âsâr'ında hadisin metninden yola çıkarak ravilerinden İbn Uyeyne hakkında değerlendirmelerde bulunmakta, rivayette nakledilen *Müşriklerin Arap Yarımadasından Çıkarılması* şeklindeki ifadenin hata ile *Yahudi ve Hıristiyanlar* kelimelerinin yerine zikredilmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Bunu hadisin ravilerinden İbn Uyeyne'nin ezberinden rivayette bulunmasıyla izah eden Tahâvî, "Onun fıkıh bilgisi bu kelimeler arasındaki farkı ayırmaya yeterli değildir" diyerek izahını temellendirmektedir.⁶ Sufyan b. Uyeyne hakkında rical ve tabakat kaynaklarında yapılan değerlendirmeleri incelediğimizde İbn Hacer tarafından sika, hâfız ve fakîh olarak vasıflandırıldığını bunun yanısıra bazen tedliste bulunmakla birlikte, kendisinin sika ravilerden olduğu tesbitinin yapıldığını görmekteyiz.⁷ Zehebî de sika ve hafız olduğu tesbitini yapmakta ayrıca meşhur hadis ravilerinden olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte İbn Uyeyne'nin tedlis yaptığını bilindiğini ancak onun sadece sika kim-selerden tedlis yaptığını belirterek bu durumun onun sika oluşuna hâlel getirmediğini ifade etmektedir.⁸ Bu bilgiler eşliğinde Tahâvî'nin tespitinin kat'ilik ifade etmediğini belirtmemiz mümkündür ki, kendisi de hadisle ilgili yaptığı değerlendirmenin sonun-

⁵ Abdurrezzak, *el-Musannef*, VI/57, X/361; Abdullah b. ez-Zübeyr Ebu Bekir el-Humeydi, *Musnedü'l-Humeydi*, (thk. Habibu'r Rahman el-Azami), Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts., I/241; Ebubekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe el-Kufi, *Musannef-u İbn Ebi Şeybe*, (thk. Kemal Yusuf el-Hut), Riyad, Mektebetu'r-Rüşd, 1989, VI/468; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I/222; Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's Sahih*, Daru İbn Kesir, Yemame, 1987, Cihad, III/1111,1155, Megazi, IV/1612, Müslim, *el-Camiu's Sahih*, Vasiyye, 5, III/1258; Ebu Davud, *es-Sünen*, Harac, 28, III/423; Nesâi, Ahmed b. Şuayb Ebu Abdurrahman, *es-Sünen*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts., III/434; Ahmed b. Ali b. el-Müsenna Ebu Yala el-Musalla et-Temimi, *Müsned-u Ebi Yala*, (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk: Daru'l-Me'mun li't-Turâs, 1984, IV/298; Ebi Avane Yakub b. İshak Esferayni, *Müsned-u Ebi Avane*, (thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki), Beyrut: Daru'l-Marife, 1998, III/477.

⁶ Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi Tahavi, *Müşkilü'l-Asar*, (I-XV), Beyrut: 1994, c.VII, s.192.

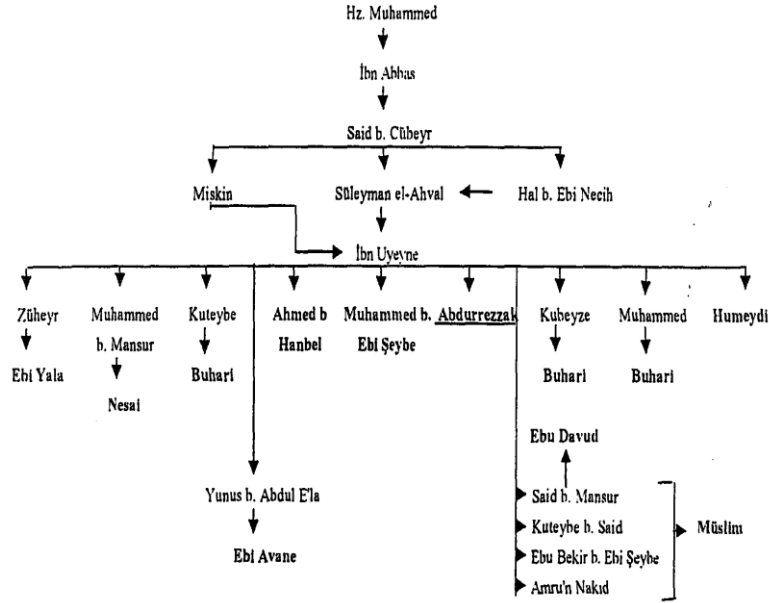
⁷ Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Takribü't-Tehzib*, Suriye: Daru'r-Reşid, 1986, s.245.

⁸ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Mizanü'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, (I-IV), Beyrut: Daru'l-Marife, c.2, s.170.

da “Hiç şüphesiz Allah bu işin hakikatini en iyi bilendir” ifadesini kullanarak, bu hadisin fihhına hâkim olmamakla vasıflandırdığı, İbn Uyeyne'nin hadis metninde böyle bir değişikliği yapmamış olma ihtimalinin de bulunabileceğini zımnen kabul etmektedir. Bu değerlendirmenin ötesinde, rivayeti nakleden ravileri ve nakil üsluplarını merkeze alarak bir değerlendirme yapıldığında hadis usûlü kaidelerine göre rivayetin sened açısından sıhhat sorunu taşımadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Abdullah b. Abbas'dan (r.a.) gelen rivayetleri genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

200 | db

c) Ebu Ubeyde'den (r.a.) Gelen Rivayetler:

Arap Yarımadası'ndan diğer inanç gruplarının çıkarılmasına dair Ebu Ubeyde (r.a.) kaynaklı rivayetler, zikrettiğimiz eserler içerisinden beş farklı kaynaktan 7 ayrı tarik ile bizlere ulaşmıştır. Bu yedi tarikte de rivayet şu şekilde ifade bulmuştur:

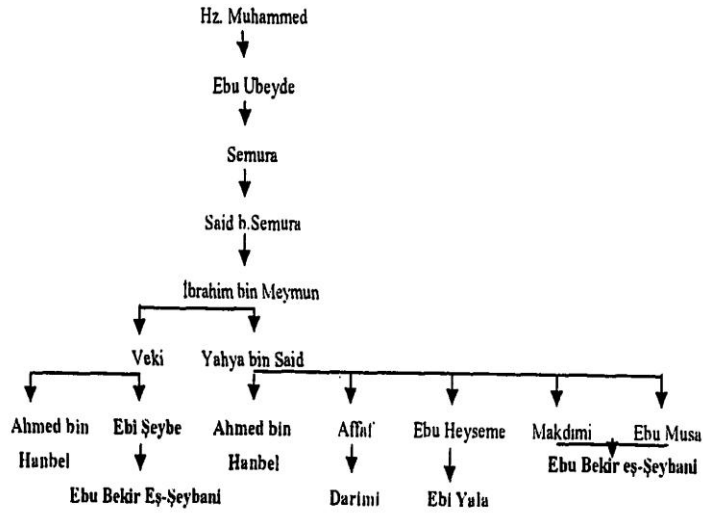
“Yahudileri Hicaz'dan, Necranlıları Arap Yarımadası'ndan çıkartın”⁹

⁹ İbn Ebi Şeybe, *Musannef-u Ebi Şeybe*, VI/468; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I/195,196, Ebü Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Darimi, *es-Sünen*,

Kütüb-ü Tis'a'da yer alan Ebu Ubeyde (r.a.) kaynaklı rivayetleri incelediğimizde bu rivayetlerin tümünün önceki sahabe ravilerden aktarılan rivayetlerde olduğu gibi merfû ve muttasıl senedlere sahip olduklarını tesbit ettik. Ravileri üzerinde yaptığımız araştırmada ise rivayetin sıhhatine hanel getirecek bir ifade ile karşılaşmadık. Bu da rivayetin sened açısından sıhhat problemi olmadığını ortaya koymaktadır.

Ebu Ubeyde'den (r.a.) gelen rivayetleri genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

d) Hz. Ali'den (r.a.) Gelen Rivayetler:

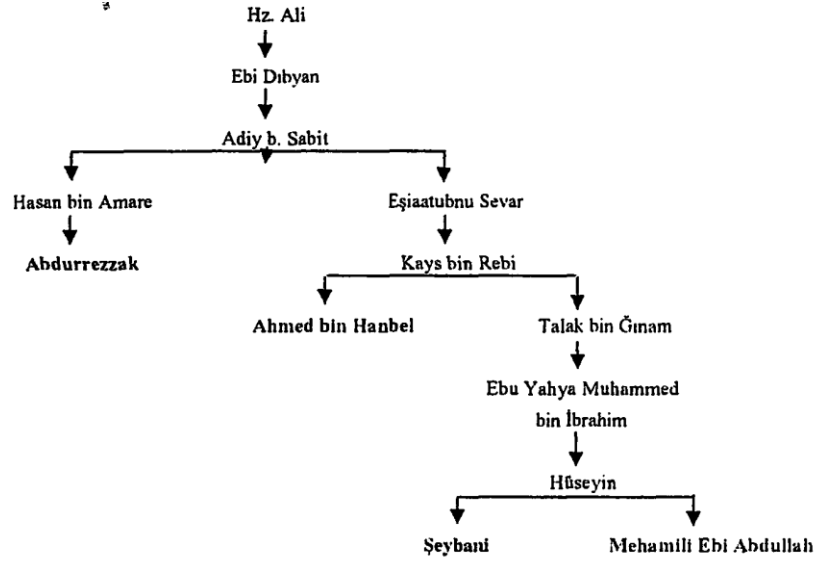
Farklı inanç gruplarının Arap Yarımadası'ndan çıkarılmasına dair ulaşılabildiğimiz 20 eserde Hz. Ali'den 4 rivayet gelmiş olduğunu tesbit ettik. Bu rivayetler istisnasız bütün kaynaklarda şu metin formatı ile bizlere ulaşıyor bulunmaktadır:

“Ey Ali! Benden sonra şayet idareci olacak olursan, Necranlıları Arap Yarımadası'ndan çıkart”¹⁰

Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1987, Siyer, II/233; Ebû Bekr b. Nebil Ahmed b. Amr b. Dahhak b. Ebû Asım, *el-Âhad ve'l-Mesânî*, Riyad: Dâru'r-Raye, 1991, I/184-185; Ebu Yala, *Müsned-u Ebî Yala*, II/177.

¹⁰ Abdurrezzak, *el-Musannef*, VI/58; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I/87; Ebû Bekr b. Nebil Ahmed b. Amr b. Dahhak b. Ebû Asım, *es-Sünnetü li İbni Ebi Asım*, (thk. Muhammed Nasiruddin Elbani), Mektebetu'l-İslamiyye, Beyrut: 1980, II/563; Hüseyin b. İsmail el-Mehamili Ebu Abdullah, *Emali'l-Mehamili*, (thk. İbrahim Kaysi), Umman-Ürdün: Mektebetu'l-İslamiyye, 1992, I/157.

Rivayetler üzerinde yaptığımız araştırma sonucunda diğer sahabe rivayetlerinin aktardıkları rivayetlerde olduğu gibi bu rivayetlerin de sened açısından mevzukeye engel olacak bir illet taşımadıkları tesbit edilmiştir ki, bu rivayetleri de şema halinde şöyle gösterebiliriz:

e) Ümmü Seleme'den (r.a.) ve Cabir b. Abdullah'tan (r.a.) Gelen Rivayetler:

Çeşitli inanç gruplarının Arap Yarımadası'ndan çıkarılmasına dair tesbit edebildiğimiz 46 rivayetin içerisinde Ümmü Seleme (r.a.) ve Cabir b. Abdullah'tan (r.a.) da birer rivayet geldiğini görmekteyiz.

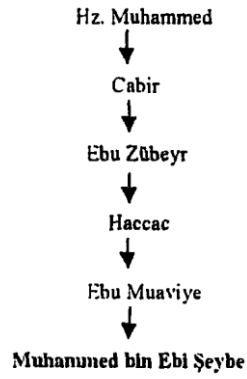
el-Mu'cemu'l-Kebir'de yer alan Ümmü Seleme'den (r.a.) gelen rivayet "Yahudileri Arap Yarımadası'ndan çıkarın."¹¹ şeklinde bizlere ulaşırken, *Musannefu İbni Ebi Şeybe*'de yer alan Cabir b. Abdullah'tan (r.a.) gelen rivayet ise "Müşrikleri Arap Yarımadası'ndan çıkaracağım"¹² ifadesiyle bizlere nakledilmiştir.

¹¹ Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebu'l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, (thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi), Medine: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, 1983, XXIII/265.

¹² İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VI/468.

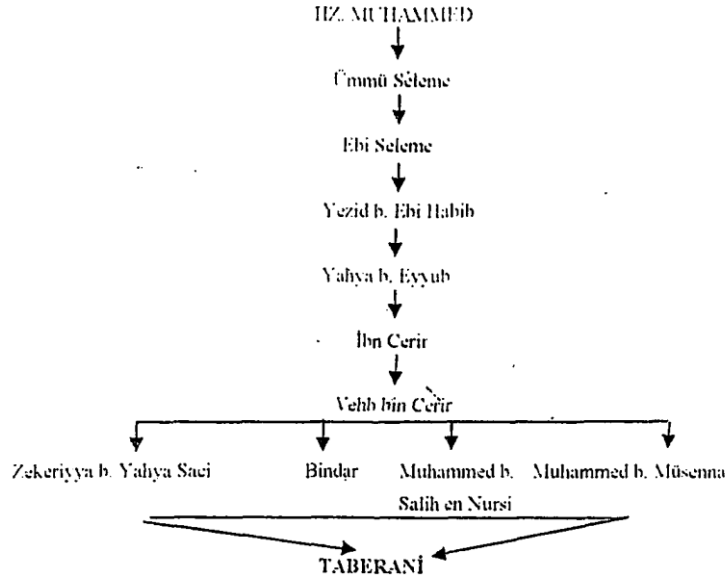
Rivayetlerin senedlerini, sıhhatlerini ortaya koymak için tahlil ettiğimizde önceki rivayetlerde karşılaştığımız tablo ile karşılaşmaktayız ki, bu da rivayetlerin hadis usulü kaidelerince senet açısından sıhhat sorunu taşımadığını göstermektedir.

Cabir b. Abdullah'tan (r.a) gelen rivayetleri genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

db | 203

Ümmü Seleme'den (r.a.) gelen rivayetleri ise genel bir şema halinde şu şekilde gösterebiliriz:

f) Değerlendirme

Araştırmamıza konu olan Ehl-i Kitab'ın ve Müşrikler'in Arap Yarımadası'ndan çıkarılmasına dair nakledilen rivayetler 6 ayrı sahabi kanalıyla ve genel muhteva olarak da ortak bir vurgu ile bizlere kadar ulaşmıştır. Kütüb-ü Tis'a'yı temel alarak yaptığımız sened tahlilinde bizlere ulaşan bu rivayetlerin hadis usulü kaidelerine göre sened açısından sahih oldukları ve reddedilecek bir konumda olmadıkları anlaşılmaktadır. Sağlam bir senedin arkasından gelen metnin Hz. Peygamber'e ait olmama ihtimalinin bulunması nedeniyle¹³, senedin problemsiz olması rivayetin kabulünde yegâne unsur değildir. Bununla birlikte üzerinde çalıştığımız rivayetlerin farklı isnadlarla Hz. Peygamber'e merfû ve muttasıl olarak ulaşan bir özellik arz etmesi matematiksel bir ifadeyle her bir rivayetin diğerinin sağlaması konumunda yer almasına vesile olmuştur. Rivayetlerin sened açısından mevsukiyet sorunu taşımamaları bizleri metin üzerinde düşünmeye ve metnin sıhhate engel teşkil edecek bir sorunu barındırıp barındırmadığını araştırmaya sevk etmektedir. Bu minvalde bize düşen bu anlama çabasını gerçekleştirmek olacaktır.

204 | db

2. Rivayetlerin Metin Tahlili

Bilindiği gibi bir hadisi doğru anlayıp isabetli yorumlayabilmek için onun metninin tesbiti ve tahlili büyük önem taşımaktadır. Aslında bu konularda ortaya çıkan problemlerin temelinde insan faktörü, onun nesneliliği ve özneliliği sorunu yatmaktadır. Çünkü haberleri nakleden raviler söz, fiil ve takrir gibi beşerî bir aktiviteyi nakletmektedir. Her ravinin de haberi, kendi algılama, anlama, yorumlama ve ifade etme kapasitesine göre aktaracağı bir gerçektir. Yine her ravinin karşılaştığı olayın görebildiği, ya da hafızasında tutabildiği kadarını nakledeceği de bir hakikattir. Bu nedenle de, sözü yanlış anlayan ya da sözün tamamını işitmeyen; Hz. Peygamber'e ait olan bir uygulamayı yanlış yorumlayan; ya da tam olarak kavrayamadığı için farklı hükümler çıkaran ravinin bu durumu rivayetine yansıtması kaçınılmazdır.¹⁴ Nitekim sahabenin birbirlerini hata etme, unutmama ve benzeri hususlarda tenkid etmeleri de bu gerçeğin

¹³ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevdûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (I-III) Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966, c.1 s.99-100.

¹⁴ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun: Etüt Yayınları, 2001, s.81. Enbiya Yıldırım, "Rivayetlerin Şekillenmesinde İnsan Olgusu Üzerine Bir Analiz", *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 2004, c.VI, sy.11, ss.161-184, s164-5.

bir ifadesidir. Biz de bu unsurları göz önünde bulundurarak üzerinde çalıştığımız rivayet metninin tarihsel süreçte bir değişim ve başkalaşım geçirip geçirmediğini sorgulayarak incelemede bulunacağız.

Önceki bölümde görüldüğü üzere araştırmamıza konu olan rivayetler Ömer b. Hattab, Abdullah b. Abbas, Ebu Ubeyde, Ali b. Ebi Talib, Ümmü Seleme ve Cabir b. Abdullah'dan oluşan altı ayrı sahabi tarikiyle gelmiştir. Genel muhteva her ne kadar ortaklık arz etse de rivayetin bizlere aktarılmasına vesile olan sahabi ravilere göre metinlerin farklılık gösterdiklerine şahit olmaktadır ki bunu şu şekilde sunmak mümkündür:

Ömer b. Hattab'dan (r.a.) gelen rivayetler:	" Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarımadası'ndan çıkaracağım ve orada Müslümanlardan başkasını bırakmayacağım" ¹⁵
Abdullah b. Abbas'dan (r.a.) gelen rivayetler:	Hz. Peygamber vefatı esnasında üç şey vasiyet etti. Bunlardan biri de " Müşrikleri Arap Yarımadası'ndan çıkarın." idi.
Ebu Ubeyde'den (r.a.) gelen rivayetler:	Hz. Peygamber'in son söyledikleri şunlardı: " Yahudileri Hicaz'dan, Necranlıları Arap Yarımadası'ndan çıkartın."
Ali b. Ebu Talib'den (r.a.) gelen rivayetler:	"Ey Ali! Benden sonra şayet idareci olacak olursan, Necranlıları Arap Yarımadası'ndan çıkart."
Ümmü Seleme'den (r.a.) gelen rivayetler:	" Yahudileri Arap Yarımadası'ndan çıkarın."
Cabir b. Abdullah'dan (r.a.) gelen rivayetler:	" Müşrikleri Arap Yarımadası'ndan çıkaracağım."

db | 205

Hadislerin metinlerini karşılaştırarak dikkatle incelediğimizde, Arap Yarımadası'ndan çıkartılacak inanç mensuplarının kimler olduğuna dair ifadelerin, ravilerin aktarım üsluplarının bir sonucu olarak, birbirinden farklılık arz ettiğini görmekteyiz. Rasulullah'ın (s.a.s.) vefatı öncesi zikrettiği bu sözlerin özellikle sahabe ravisine göre farklılık göstermesi, aynı sahabeden aktarılan hadislerin ortak lafızlarla aktarılmasına rağmen sahabe ravisi farklılaştığında zikredilen inanç grupların isimlerinin farklılaşması, hadislerdeki içerik başkalaşımının kaynağı olarak sahabe ravilerine dikkatimizi çekmektedir. Bununla birlikte, kimi sahabi ravilerin Yahudileri, kiminin

¹⁵ Hadis, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde ve Tirmizi'nin Sünen'inde "şayet yaşarsam...." ziyadesiyle yer almaktadır.

Hıristiyanları, kimisinin hem Yahudileri hem de Hıristiyanları, kiminse Müşrikleri çıkartılacak grup olarak zikretmesi, şahit olunan bir ifadenin nasıl farklı aktarılabilceğini bizlere göstermektedir. Lafızdaki bu farklılıklarla birlikte genel muhtevanın hepsinde aynı olması, her bir rivayetin farklı inanç gruplarının İslamiyet'in doğduğu coğrafyadan uzaklaştırılmasını içermesi metindeki vurguyu sıhat açısından sorunlu görmemizi engellemekte, Hz. Muhammed'in farklı inanç gruplarının tehcirine dair ifadeler kullandığını açıkça göstermektedir.

Rivayetlerimizin sahabi ravilerine göre, genel muhteva açısından aynı olmakla birlikte, lafzî açıdan farklılık arz ettiklerini gösterdiğimiz şu noktada zihnimizdeki bir başka soruya dönecek, metinlerin tarihsel süreçte bir değişim yaşayıp yaşamadıklarını sorgulayacağız.

Hadislerin metninde tarihsel süreçte bir dönüşümün olup olmadığını ortaya koymak için, en erken dönem kaynaklarından Abdurrezzak'ın Musannefinden başlayarak sonraki dönem kaynaklarına doğru rivayetleri kronolojik olarak bir tablo dâhilinde sunacak ve metinlerde bir değişimin olup olmadığına inceleyeceğiz:

Kronolojik Olarak Esasler	Ömer İbnu'l Hattab	İbn Abbas	Ebu Ubeyde	Ali b. Ehi Talib	Ümmü Seleme	Cabir
1. Musannef-i Abdurrazzak(6:211) :	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın	By Alii Besden soym şayet idareci olsun, Nocranlıları Arap yarmadından çıkart		
2. Musned-i Humeydi (6:219)		Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın			Mışıkları Arap Yarmadından çıkaracağı
3. Musannef-i İbn Ehi Şeybe (6:235)	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın	By Alii Besden soym şayet idareci olsun, Nocranlıları Arap yarmadından çıkart		
4. Musned-i Ahmed (6:241) :		Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın			
5. Şihabü'd-Darini(6:253) :		Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın			
6. el-Cami'ü's-Sahih, Buhari (6:250) :	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
7. el-Cami'ü's-Sahih, Müslim (6:261) :	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
8. Şihabü'l-Ehi Davud (6:275)	İlk metin ayıs + Şeyt yavaşca Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
9. Şihabü'l-Ehi İbrahim(6:279) :						
10. el-Abad ve'l-Mesani(6:287)				Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın		
11. ep-Sümece Ehi Ehi Asım(6: 287)						
12. Musnedü'l-Bihar (6:292)	İlk metin ayıs + Yahudileri Arap Yarmadından çıkaracağı + Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
13. ep-Sümece'l-Köhr(6: 303)	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın	By Alii Besden soym şayet idareci olsun, Nocranlıları Arap yarmadından çıkart		
14. Musned-i Ehi Yazid(6:307)	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı ve erede Müslümanlardan bağışlanı bırakmayacağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın	Yahudileri Hıxa'da, Nocranlıları Arap Yarmadından çıkartın			
15. el-Muntakab(6:307) :	İlk metin ayıs + Yahudileri Arap Yarmadından çıkaracağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
16. Musned-i Ehi Avane(6:316)	Yahudileri ve Hıristiyanları Arap Yarmadından çıkaracağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın				
17. Enabi'l-Mesani(6:330)						
18. Şahih İbn Hibban(6:354)	İlk metin ayıs + Yahudileri Arap Yarmadından çıkaracağı	Mışıkları Arap Yarmadından çıkarın		By Alii Besden soym şayet idareci olsun, Nocranlıları Arap yarmadından çıkart		
19. el-Mu'cama'l-Ekber(6:360)						
20. el-Müstedek'ale's-Sahihay(6:405)	Yahudileri Arap Yarmadından çıkaracağı				Yahudileri Arap Yarmadından çıkarın	

Kronolojik olarak hazırladığımız tabloyu incelediğimizde, ilk kaynaktan son kaynağa doğru rivayetlerin temel vurgu açısından herhangi bir değişime uğramadıklarını ve istikrarlı bir şekilde ilk kaynaktaki vurgunun korunduğunu görmekteyiz. Bununla birlikte, Ömer b. Hattab'dan (r.a.) gelen rivayetlerde “*orada Müslümanlardan başkasını bırakmayacağım*” ifadesinin düşüşü ve kimi metinlerde Yahudilerin kimisinde ise Hıristiyanların Arap Yarımadası'ndan çıkartılması gereken inanç grupları arasında zikredilişi hadis metinleri arasındaki farklılık olarak dikkatimizi çekmektedir.

Tarihsel sürecin hadis metni üzerindeki etkisini sorguladığımızda da şunu görmekteyiz ki, hadis metni dikkate değer herhangi bir başkalaşım geçirmemiş, sonraki dönem kaynaklarında da en erken dönem kaynaklarında yer aldığı şekliyle nakledilmiştir.

c) Değerlendirme

Sahabi ravilerin ve tarihsel sürecin hadis metni üzerindeki etkilerini sorgulamamızın ardından sürgün hadislerine yönelik değerlendirmelerimizi şöyle ifadelendirebiliriz:

208 | db

1. Sahabi ravilerden bizlere ulaşan metinleri incelediğimizde her bir rivayetin genel bir ifade ile gayr-ı müslim unsurların İslam'ın ilk doğduğu topraklardan çıkartılmasını ifade ettiğini görmekteyiz.
2. Hadislerde zikredilen bölgeden kimin/kimlerin çıkartılmasının istendiği farklılık arz etmektedir ki bu da ravilerin hadis nakli üzerindeki etkisinin en açık göstergesidir.
3. Hadisin söylendiği zaman dilimi, Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) ve Ebu Ubeyde'nin (r.a.) rivayetlerinde de yer verdiği üzere Hz. Peygamber'in vefatı öncesine tekabül etmektedir.
4. Râvilerin etkisiyle hadis metinlerinde, özellikle Arap Yarımadasından hangi grubun çıkartılacağına ilişkin, farklılık olsa da rivayetlerin kaynağının Hz. Peygamber olduğu açıktır.
5. Nihayetinde Hz. Peygamber'in vefatı öncesinde farklı inanç mensuplarının İslam'ın doğduğu topraklardan çıkarılmasına dair bir ifade kullandığı aşikârdır. Ki bu ifadelerin altı ayrı sahabe ravi tarafından nakledilmiş olması da bunu ortaya koymaktadır.

Rivayetlerin, metin açısından da Hz. Peygamber'e aidiyet hususunda bir sorun taşımadığını ifade ettiğimiz şu noktada karşımıza bir başka problem çıkmaktadır ki; bu da araştırmamıza konu olan hadislerin Hz. Peygamber'in bizâtihi kendi uygulamalarıyla çelişir görünmesidir. Nitekim, Hz. Peygamber kendisiyle görüşmek amacıyla Medine'ye geldiklerinde ibadet etmek istediklerini beyan eden Necran heyetine Mescid-i Nebi'yi göstermiş; Onların, Müslümanların ibadet ettikleri kutsal mekânda ayinlerini icra etmelerine müsaade ederek peygamberî bir model ortaya koymuştur.¹⁶ Hâkeza (Müslümanların güçlü olduğu bir dönem olan), hicri yedinci yılın başında gerçekleşen Hayber'in Fethi'nden, kendisinin vefat tarihi olan 11. hicri yıla kadar dört yıl boyunca Yahudilerle Müslümanların aynı ortamda beraber yaşamasına herhangi bir tepki göstermişken vefatından evvel Müslümanların başka dînî gruplarla aynı coğrafyada bulunmasını kabullenmeyerek buradan çıkarılmalarını istemesi de kendi içerisinde tenâkuz arz ettiği düşünülebilecek bir başka husustur.

Farklı örneklerle tezat içerdiği düşünülebilecek bu tabloyu daha da detaylandırmak mümkündür ancak önemli olan bu tabloda resmedilen yapıyı çözümleyebilmek ve hakikati anlamak olsa gerektir. Bunun için de Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarıyla farklılık arz eden bu hadislerin Hz. Peygamber sonrası dönemde nasıl algılandığına bakacak, sahabenin ve ardından gelen erken dönem Müslümanlarının araştırmamıza konu olan hadisler mucibince tavırlar sergileyip sergilemediklerine bakarak nihâi değerlendirmemizi yapacağız.

3. Rivayetlerin Uygulamalar Işığında Değerlendirilmesi

Sened ve metin açısından çalışmamıza konu olan hadislerin sıhhatine mani bir durumun olmadığını kabul ettiğimiz şu noktada, bu hadislerin nasıl anlaşıldığını/anlaşılması gerektiğini ortaya koyabilmek için öncelikle Hz. Peygamber'in uygulamalarını inceleyecek, ardından Hz. Ebu Bekir'in bu hadisler minvalinde uygulamaları olup olmadığına bakacak ve nihayetinde Hayber çevresindeki Yahudileri ve Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkaran Hz. Ömer'in tavrının bu hadislerle ilgisini tartışacağız.

¹⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, I/357.

a) Hz. Peygamber ve Sürgün Hadisleri

Üzerinde çalıştığımız bu hadisler, bazı varyantlarda açıkça belirtildiği üzere Hz. Peygamber'in vefatına yakın dönemlerde söylenmiş olduğundan kendisine ait gayr-ı müslimlerin tehciri şeklinde bir uygulamaya söz konusu değildir. Kendi hayatında sergilediği tutumlara baktığımızda O'nun davranışlarında, ötekine karşı müsamaha tutumunun benimsendiğine şahit olmaktayız. Ne zaman ki bu müsamaha suistimal edilmeye başlanmış Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu tavırlar da farklılık arz etmiştir.

Bunun en bariz örneklerini Medine döneminde özellikle Yahudilerle ilişkilerde sergilenen yaklaşımda görmekteyiz. Hz. Peygamber, hicretini müteakip, kendisinin gelişinden memnun olmayan Yahudilere karşı gayet iyi davranmış ve onlara karşı takındığı tavırlarında yumuşaklık ve anlaşma arzusunda olduğunu göstermiştir. Onları, aralarında ortak bir kelimeye¹⁷ çağırılmış, kendisine ilahi emir gelmeyen konularda onlara muvafakat etmekten hoşlanmış¹⁸, namazlarında onların kiblesi olan Beytu'l-Makdis'e yönelmiş¹⁹, hicreti esnasında onları oruçlu bulunca, sebebini sormuş ve daha sonra da Müslümanlara bu orucu tutmalarını emretmiş²⁰, onların bölgesinde oturan Müslümanlara, başka kap bulamadıkları takdirde temizlemek şartıyla onların kaplarında yemek pişirmeye ve o kaptan yemek yemeye müsaade etmiş²¹, bundan daha ileri olarak, gelen bir ayetle, kendisine tabi olanlara, onların kestiklerini yemelerine ve iffetli kadınlarıyla evlenmelerine müsaade etmiş²², bizzat kendisi zaman zaman Beni İsrail kıssaları anlatmış ve bunları anlatma hususunda da herhangi bir beis görmemiştir.²³

Bunlardan başka, önünden geçen Yahudi cenazelerine saygı gösterip ayağa kalkmış ve bunu ashabına da tavsiye etmiş²⁴, mesci-

¹⁷ Bkz.: Ali İmran, 3/64.

¹⁸ Mesela saçlarını ayırma hususunda bkz., *Buhari*, Menakibu'l-Ensar, 52; Libas, 50; Fedail, 90.

¹⁹ İbn Sa'd, a.g.e., I/243; Zürcani, a.g.e., I/465; Tabbara, Afif Abdulfettah, *el-Yehud fi'l-Kur'an*, Beyrut: 1966, s.18.

²⁰ *Buhari*, Menakibu'l-Ensar, 52; *İmam-ı Malik*, Sıyam, 11; *Darimi*, Savm, 46; *İbnu'l-Esir*, II/115.

²¹ *Buhari*, Zebaih ve's Sayd, 4-10-14; *Tirmizi*, Siyer, 11-12, *Ahmed b. Hanbel*, IV/194-195.

²² Bkz.: Maide, 5/5.

²³ *Ebu Davud*, İlim, 11.

²⁴ *Buhari*, Cenaiz, 50; *İbn Hanbel*, II/324, IV/391; *İmam-ı Malik*, Cenaiz, 21; *Ebu Davud*, Cenaiz, 47.

de Ehl-i Kitab'ın girmesine müsaade etmiştir.²⁵ Ehl-i Kitap'tan olup da sonradan Müslüman olan kişinin Allah katında, daha önceden kendi peygamberini, sonradan da kendisini tasdiklediğinden, iki peygamberi de kabul etmiş olması nedeniyle, diğer insanlardan Müslüman olanlara nazaran iki kat daha fazla ecir alacağını²⁶ söylerken, o kişinin dirisiyle ve ölüsüyle insanların en hayırlısı olduğunu²⁷ beyan etmiştir.

Bütün bu müsamahakâr tavırlara, ilişkiye açık ifadelere rağmen Yahudilerin Müslümanlara karşı tutumlarının hiç de dostane olmayan ölçülerde gelişmesi, her fırsatta Müslümanları arkadan vuracak girişimlerde bulunmaları Hz. Peygamber'in sergilediği tutumun değişmesine vesile olmuş, yapılan ihanetler onların Medine'den çıkarılmalarına vesile olmuştur.²⁸ Bu da açıkça göstermektedir ki, ortaya konan tavırlar İslam'ın ötekine bakışına dair değişmez hükümler değil dönemsel olarak karşılaşılan siyasi-sosyal olayların bir neticesidir.

Üzerinde çalıştığımız rivayetler genelde Hz. Peygamber'in İslam'ın ilk ve ruhânî merkezi olan Hicaz Bölgesi'ni devamlı ihanet gördüğü gayr-ı müslim unsurlardan temizleyerek güvenceye almak istediği şeklinde yorumlanmaktadır.²⁹ Bununla birlikte kaynakları söz konusu rivayetin sebab-i vurudunu tesbit üzere taradığımızda, Hz. Peygamber'in bu sözü, onların anlaşmadan sonra ahdi bozması veya yaptıkları bir şey sebebiyle söylediği ve bu hususun Hz. Ömer'in onları sürmeden önce kendilerine yazdığı mektupta açıkça belirtildiğine ilişkin değerlendirmelerle karşılaşmaktayız.³⁰ Bunun yanı sıra, Esvedü'l-Ansi'nin isyanı sırasında Necranlıların isyancılara bazı kolaylıklar göstermesinin de³¹ Hz. Peygamber'in bu tür sözler söylemesinde etkili olmuş olabileceği ifade edilebilir. Her halükârda rivayetlerde istenilen gayr-ı müslimlerin tamamen Müs-

²⁵ *İbn Hanbel*, III/339.

²⁶ *Buhari*, Nikah, 21; İlim, 31; Cihad ve's Siyer, 145; *İbn Hanbel*, IV/259, 395, 402, 414; *İbn Mace*, Nikah, 42.

²⁷ *İbn Mace*, Feraiz, 18.

²⁸ Bkz.: Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi Vakıdî, *Kitabu'l- Megazi*, (I-III), Beyrut: 1984, c.II, s.454-6; İbn Hişam a.g.e., c.3, s.231-3.

²⁹ Bkz.: Hamidullah, *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1995. s.214; Muhammed Biltacı, *el-Menhecu Ömer ibnu'l-Hattab fi't-Teşri*, yy.: Daru'l-Fikri'l- Arabi, ts., s.349; Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1974, VIII/530-31.

³⁰ Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi, *Kitabu'l-Emvâl*, Kahire: 1975, s.181.

³¹ Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Kahire:1328, c.3, s.189.

lûmanlardan ayrı bölgelere gönderilmeleri değil İslam'ın doğduğu ve manevi merkezi olarak kabul edilen bölgenin dışına çıkarılmalarıdır.

Bununla birlikte bazı âlimler tarafından bu tür hadislerle ilgili aşırı yorumlar da yapılmış ve gayr-ı müslimlerin Müslümanların bulunduğu şehirlere yerleşemeyecekleri söylenmiştir.³² Ancak bu yorumları Hz. Peygamber'in uygulamaları ile karşılaştırdığımızda bu yorumlarla Hz. Peygamber'in uygulamalarının bağdaşmadığını görmekteyiz. Bu durumu, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarını göz önünde bulundurarak değerlendirmeyi arzu etmekteyiz.

b) Hz. Ebu Bekir ve Sürgün Hadisleri

Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir dönemde zikretmesi hasebiyle bizzat kendisi tarafından bu ifadeler onun hayatında gerçekleşmemiştir. Biz de Hz. Ebu Bekir'in böyle bir uygulamasının olup olmadığını ortaya koymak için kaynakları araştırdığımızda O'nun döneminde bu tür bir uygulamaya rastlamadık. Bilakis Hz. Ebu Bekir, gayr-ı müslimleri yerlerinden çıkarmadığı gibi Necranlılarla yapılan anlaşmayı da yenilemiştir.³³ Yeterli güce sahip olmasına rağmen Hz. Ebu Bekir'in böyle bir uygulamayı tercih etmesi kanaatimizce hadislerin bağlamları göz önünde bulundurularak algılandığını, tıpkı Hz. Peygamber'in uygulamalarında olduğu gibi anlaşma yapılan taraf anlaşmaya aykırı davranmadığı müddetçe ortak yaşamın sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu da konu ile ilgili hadislerden lafzî bir hüküm çıkarmanın değil maksadı merkeze alarak bir anlamının inşa edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

c) Hz. Ömer ve Sürgün Hadisleri

Gayr-ı müslimlerin tehirci uygulaması Hz. Ömer devrinde gerçekleşmiştir. Hz. Ömer, h.20/m.641 yılında Hz. Peygamber devrinde kendileriyle anlaşma yapılmış olan Hayber ve çevresindeki Yahudileri ve Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkarmıştır.³⁴ Hz.

³² Abdurrezzak, İbn Abbas'ın Müslüman olmadıkları sürece Hıristiyanlar'ın ve Yahudiler'in İslam şehirlerine yerleşmelerine müsaade edilmemesi gerektiği şeklindeki bir görüşünü nakletmektedir. Bkz. Abdurrezzak, *Musannef*, c.6, s.58, no: 9995.

³³ Ebu Yusuf, *Harac*, s.73; Ebu Ubeyd, *Emval*, s.281.

³⁴ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1989, s.183; Hz. Ömer'in Yahudileri ve Hıristiyanları Hicaz'dan çıkarmasına ilişkin bkz.: *Buhari*, Hars, 17; *Müslim*, *Musâkât*, 6, Belâzûrî, *Fütuh*, s.48; Maverdi, Maverdi, Ebu Hasen Ali b. Muhammed Habib, *el-Ahkamü's-Sultaniyye ve'l-Vilayetu'd-Diniyye*, Kuveyt: 1989, s.216.

Ömer'in toplu mu yoksa sınırlı bir tehcir mi uyguladığı ve tehcirin sebepleri konusunda farklı kanaatler söz konusudur. Bize düşen Hz. Peygamber'in hemen ardından gelen Hz. Ebu Bekir döneminde karşılaşılmayan bu uygulamanın sebebinin ne olduğunu araştırmak, üzerinde çalıştığımız hadislerle ilişkili olup olmadığını ortaya koymaktır.

Hz. Peygamber'in Hayber Fethi'nden sonra uygulamaya başladığı "zirâî ortakçılık"ın feshedilmesi demek olan böyle bir gelişmenin nereden ileri geldiği hakkında, kaynaklarda politik, ekonomik ve çevre sağlığıyla ilgili üç ayrı sebep zikredilmektedir.³⁵

Belâzûrî'nin (v.279/892) naklettiğine göre Hz. Ömer, Hayberliler arasında veba salgını baş gösterdiği için bunları yerlerinden çıkarmıştır. Belâzûrî veba salgınına işaret ettikten sonra, onların Müslümanlara kötü muamele yaptıklarını da sözlerine ilave etmektedir.³⁶

İbn Sa'd (v.230) ve Belâzûrî'nin aynı raviden naklettikleri bir diğer haberde ise Hz. Ömer'in Yahudileri yerlerinden çıkarması tamamen ekonomik bir sebebe bağlanmaktadır. Hz. Peygamber, Yahudilerin toprakları işlemeyi daha iyi bildiklerini söylemelerinden sonra ve bilhassa Müslümanlar yeterli işçi gücüne sahip olmamaları nedeniyle Hayber ve çevresindekileri zirai ortakçılık karşılığında yerlerinde bırakmıştı. Ancak Hz. Ömer'in, yeterli insan gücüne ve ekonomik imkâna sahip olunmasından sonra Yahudileri yerlerinden çıkardığı³⁷ ifade edilmektedir.

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, beraberinde Zübeyr b. Avvam, Mikdad b. Amr ve Said b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl olduğu halde, hurmalık ve bahçelerin durumunu gözden geçirmek için Hayber'e gitmiştir. Geceleyin Abdullah b. Ömer uyurken, kendisini evin damından atmışlar ve onun iki elinin kırılmasına vesile olmuşlardır. Bu olay üzerine Hz. Ömer, Medine'de sahabeyi toplayarak şu sözleri ile Yahudilerin durumunu ve verdiği kararı açıklamıştır: "*Biz Hayberlilerle, dilediğimiz vakit onları çıkarmak üzere anlaşmıştık. Daha önce Ensar'dan birine tecavüz ettikleri gibi şimdi de Abdullah b. Ömer'e saldırdılar. Orada, onlardan başka bize düşman kesilen bir*

³⁵ Fayda, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 1983, sy.1, ss.51-56.

³⁶ Belâzûrî, a.g.e., s.40.

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakat*, II/114; Belâzûrî, a.g.e., s.28.

kimse tanımıyoruz. Kimin Hayber'de malı varsa alsın. Zira ben, Yahudileri oradan ihrac ediyorum."³⁸

Hız. Ömer'in konuşmasında belirtilen sahabe, Muzahhir b. Rafi'dir. Şam'dan çalışmak üzere getirdiği on Hıristiyan işçiyi Hayber'de Yahudiler tahrik ederek, bu sahabenin öldürülmesini sağlamışlardır.³⁹ Hız. Ömer onların bu davranışlarıyla Abdullah b. Ömer'e karşı girişilen suikast teşebbüsünü bir arada değerlendirip bu karara varmıştır. Diğer taraftan Hız. Peygamber zamanında Hayber'de bir başka sahabenin daha suikast sonucu öldürüldüğünü görmekteyiz. Ensar'dan Abdullah b. Sehl, Hayber'de öldürülmüş ve Hız. Peygamber kendilerinden diyet ödemelerini istemiştir. Ancak Yahudiler bu öldürülmeden haberleri olmadığına yemin ederek Hız. Peygamber'e bildirmişlerdir. Hız. Peygamber de Abdullah b. Sehl'in ailesine beytu'l mâl'den diyet ödemiştir.⁴⁰

Hayber, Suriye yolu üzerinde bulunması nedeniyle ve zirai ortaklığın tabii sonucu olarak, Müslümanlar için devamlı bir uğrak yeri idi. Hız. Ömer, Hayber'de ortaya çıkan bu şekildeki öldürme ve suikast olaylarını bir arada değerlendirerek Yahudileri buradan çıkarmaya karar vermiştir. Bu sürgünde Yahudilerin, İslam devleti hududu dışına çıkarılmadıklarına yalnızca, bir bölgeden başka bir bölgeye yerleştirilmiş olduklarına şahit olmaktayız ki, Hız. Ömer yapılan anlaşmaların ihlali şeklinde tezahür eden olaylar karşısında çok da ağır olmayan sürgün cezasını uygulamıştır.

Hız. Ömer Necran'daki Hıristiyanları da Kûfe yakınındaki bir bölgeye çıkarmıştır.⁴¹ Hız. Ömer, daha önce Hız. Peygamberle anlaşma yapmış olan⁴² ve Hız. Ebu Bekir'le⁴³ de anlaşmalarını yenileyen Necranlı Hıristiyanları topraklarından sürüp Kûfe taraflarına niçin çıkarmıştır? Tarih kaynaklarını incelediğimizde Necranlılar'ın bu bölgeden çıkarılmaları ile ilgili olarak, üç ayrı sebep zikredildiğine şahit olmaktayız.

Bunlar: Necranlı Hıristiyanların çeşitli savaş malzemeleri toplamaları nedeniyle Müslümanlara kötülük yapmalarından korkul-

³⁸ Belâzûrî, *a.g.e.*, s.36-42.

³⁹ Vakıdî, *Kitabu'l-Meğazi*, c.2, s.716-717; Yakubi, *Tarih*, c.2, s.145.

⁴⁰ Vakıdî, *a.g.e.*, c.2, s.713-715, İbn Hişam, *es-Sira*, c.2, s.54.

⁴¹ Belâzûrî, *a.g.e.*, s.78.

⁴² Bkz., Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyasiyye*, Beyrut: 1969, s.140-146.

⁴³ *A.e.*, s.158-159.

ması⁴⁴, Necranlı Hıristiyanların Hz. Peygamber'le yaptıkları anlaşmanın bir şartını ihlal etmeleri⁴⁵ ve sayıları artan Necranlıların Hz. Ömer'e gelerek kendilerinin Necran'dan çıkartılmalarını istemeleri⁴⁶ olarak zikredilebilir.

Bu sebeplerden hangisinin Hz. Ömer'in kararına esas teşkil ettiğini anlamak ve tesbit edebilmek oldukça güçtür. Ancak Necranlı Hıristiyanların kendi aralarında anlaşamayarak Hz. Ömer'e gelmeleri ve buldukları bölgeden çıkartılmalarını istemeleri mantıki görünmemektedir. Hz. Peygamberle yaptıkları anlaşmadaki “riba yememeleri” şartını ihlal ederek anlaşma şartlarına uymamaları önemli bir gerekçedir. Ancak bir toplumda ribayı kullananların çoğunluğu oluşturmadıkları ve Hz. Ömer'in onları zımni statüsünde tutarak yerlerinden çıkarmasını düşünürsek ileri sürülen diğer gerekçenin Hz. Ömer'in kararına esas teşkil ettiğini kabul etmek gerekir.⁴⁷ Cevad Ali, Hz. Ömer'in, Hıristiyanların, İslamiyet'in yayılmasında bir tehlike teşkil ettiklerini gördüğü Bizans ve Habeşliler'in teşvikiyle Müslümanlara karşı ayaklanmalarını önlemek için, Necranlıları yerlerinden çıkarttığını söylemektedir.⁴⁸

db | 215

Hz. Peygamber'den rivayet edilen sürgün hadisleri ile Hz. Ömer'in Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hıristiyanları yerlerinden çıkartması arasında bir ilgi kurulabilir mi? Nitekim, bazı kaynaklar Hz. Ömer'in gayr-ı müslimleri bu hadislere dayanarak çıkarttığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁴⁹

Şayet Hz. Peygamber'den sadır olan bu rivayetler sonraki Müslümanları bağlayıcı nitelikte olsa idi Hz. Ömer'den önce bunları Hz. Ebu Bekir'in yerine getirmesi gerekirdi. Hz. Ebu Bekir'in Usame ordusunu Suriye taraflarına göndermesindeki hassasiyetini ve Hz. Peygamber'in emrini uygulamasındaki kararlılığı bilinmektedir. Hz. Ebu Bekir zamanında, gerek yalancı peygamberlerin, gerekse zekât vermek istemeyen bazı kabilelerin başlattıkları isyanlar bastırılmış ve Müslümanlar Irak ve Suriye fetihlerine Hz. Ebu Bekir zamanında başlamışlardır. Ayrıca Hz. Ebu Bekir, Necranlı Hıristiyanlarla yapılan anlaşmayı yenilemiş ve kendileri ile yeni bir anlaşma imzalamış-

⁴⁴ Ebu Yusuf, *Harac*, c.1, s.485; Belâzûrî, *a.g.e.*, s.78-79.

⁴⁵ Ebu Ubeyd, *Emval*, s.274-276; İbn Sa'd, *Tabakat*, c.1, s.358; Belâzûrî, *a.g.e.*, s.184-185.

⁴⁶ Belâzûrî, *a.g.e.*, s.79; İbn Sa'd, c.2, s.294.

⁴⁷ Fayda, *a.g.mk.*, s.60.

⁴⁸ Cevad Ali, *Tarihü'l-Arab Kable'l-İslam*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, c.6, s.80-81.

⁴⁹ Bkz.: İbn Hişam, *es-Sira*, c.2, s.356; Belâzûrî, *a.g.e.*, s.39; Ebu Ubeyd, *Emval*, s.281.

tır. Üzerinde durulması gereken diğer önemli nokta da Hz. Ömer zamanında bu tehcir emrinin hemen yerine getirilmediği ve bu kararın Hicretin 20. yılında verilmiş olduğudur. Bu duruma göre Müslümanların, Arap Yarımadası dışında, Sasani ve Bizans İmparatorluklarına karşı elde ettikleri başarılı savaşlardan önce, yerlerinden çıkarılmaları Hz. Peygamber tarafından emredilen bu gayr-ı müslimleri unutmamaları gerekmez miydi? Hz. Ömer, Necranlı Hıristiyanları Kûfe taraflarına sürüp çıkartırken, az sayıda da olsa⁵⁰ bir kısım gayr-ı müslimi yerlerinde bırakmıştır. Şayet Hz. Ömer Necranlıları Hz. Peygamber'in ifadelerinin gereği olarak buldukları yerlerden çıkartıyor olsaydı istisna etmeksizin hepsini çıkartması gerekirdi.⁵¹

Sonuç olarak şunu zikredebiliriz ki, Hz. Ömer, Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlıları yerlerinden çıkartırken onların özel durumlarını göz önüne almış ve her iki bölgeyle ilgili kararını farklı gerekçelere dayanarak vermiştir. Hz. Ömer, Arap Yarımadası'nda başka bir gayr-ı müslim zümreyi de yerlerinden çıkarmamıştır. Özellikle Bahreyn ve Yemen gibi gayr-ı müslimlerin yaşadığı bölgelerde bu şekilde bir uygulamaya giriştiği bilinmemektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak üzerinde çalıştığımız hadislerin Hz. Ömer tarafından lafzen anlaşılmadığını anlamaktayız ki böyle bir durumda o bölgede bulunan farklı inanç gruplarının tamamının tehciri gerekirdi. Bu nedenle, onun uygulamalarının aslî sebebinin sadece bu rivayetlerin oluşturduğunu iddia etmenin mümkün olamayacağı sonucuna ulaşmaktayız.

4. Değerlendirme

Çalışmamıza konu olan farklı inanç gruplarının Arap yarımadasından çıkarılmasına ilişkin hadisler, altı ayrı sahabe ravisinden nakledilmekte ve tespit edebildiğimiz kırk altı farklı tarikini esas alarak yaptığımız sened ve metin araştırmasına göre sıhhat açısından sorun taşımamaktadır. Araştırmamız sonucunda şu kanaate ulaşılmıştır ki, Arap Yarımadasından çıkartılması gereken inanç grubunun Yahudiler mi Hıristiyanlar mı yoksa Müşrikler mi olacağı hususunda varyantlar arasında kimi farklılıklar olmakla birlikte Allah Rasulü'nün (s.a.s) farklı inanca sahip bir grup insanın sürülmesine ilişkin ifadeler kullandığı aşikardır. Bu kapsamda, hadislerin nasıl anlaşıldığı hususunda yaptığımız araştırmada görmekteyiz ki,

⁵⁰ Fayda, *a.g.mk.*, s.64.

⁵¹ Bilgi için bkz.: *a.g.mk.*, s.64-65.

Hız. Peygamber'in izinden gitmeyi öncelikli hedef olarak benimseyen Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer devirlerinde dâhi bu hadisler bütün dönemleri kapsayan nihai bir sorumluluk olarak kabul edilmemiştir. Kaynaklarda farklı düşünmemizi sağlayacak bir bilgiyle karşılaşmamamız neticesinde oluşan kanaatimize göre, rivayetler tıpkı Benû Nadir, Benû Kaynuka ve Benû Kureyza kabilelerinin Medine'den çıkarılmasında olduğu gibi günün şartlarına bağlı olarak kendi tarihsel bağlamı içerisinde anlaşılmıştır. Burada Ebu Ubeyd'in, "Hız. Peygamber bu sözü, onların anlaşmadan sonra ahdi bozması veya yaptıkları bir şey sebebiyle söylemiştir ve bu husus Hız. Ömer'in onları sürmeden önce kendilerine yazdığı mektupta açıkça belirtilmektedir" değerlendirmesini kayda değer bulmakta, ayrıca; Esvedu'l-Ansi'nin isyanı sırasında Necranlıların isyancılara bazı kolaylıklar göstermesinin de Hız. Peygamber'in bu ifadeleri söylemesine zemin hazırladığı kanaatini taşımaktayız. Yaptığı her anlaşma, bütün iyi niyetli girişimleri ihanetle sonuçlanan Hız. Peygamber ahir ömründe de benzer vakıalarla karşılaşınca bu ifadeleri zikretmiştir, ancak sahabelerin uygulamalarını da göz önünde bulundurunca bunun lafzî bir yaklaşımla anlaşılmadığını görmekte, mezkûr rivayetlerin birlik ve düzen içinde bulunması beklenen Müslümanlara bir uyarı niteliği taşıdığına şahit olmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani, *el-Musannef*, Beyrut: Mektebetu'l-İslami, 1983.
- Ahmed b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybani, *el-Müsned*, Mısır: Müessesetu Kurtuba, ts.
- Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdulhalık, *Müsnedü'l-Bezzar*, Beyrut: Muessesetu Ulumi'l-Kur'an, 1989.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Yemame: Daru İbn Kesir, 1987.
- Cevad Ali, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1980.
- Darimi, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *es-Sünen*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1987.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1974.
- Ebi Avane Yakub b. İshak Esferayni, *Müsned-u Ebi Avane*, (thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki), Beyrut: Daru'l-Marife, 1998.
- Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi Tahavi, *Müşkilü'l-Asar*, (I-XV), Beyrut: 1994.
- Ebu Davud, Süleyman b. El-Eşas es-Sicistani, *es-Sünen*, (I-V), Humus: 1971.
- Ebu Ubeyd, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi, *Emval*, Kahire: Daru'l-Fikr, 1975.
- Ebu Yala, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna, *Müsned-u Ebî Yala*, (thk. Hüseyin Selim Esed), Dimeşk: Daru'l-Me'mun li't-Turâs, 1984.
- Fayda, Mustafa, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1989.

- _____, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayr-ı Müslimleri Çıkarması", *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir: 1983, sy.1, ss.55-56.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmuatu'l-Vesaiki's-Siyasiyye*, Beyrut: 1969.
- _____, *Hz. Peygamber Döneminin Siyasi ve İdari Belgeleri (el-Vesaiku's-Siyasiyye)*, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul: 1995.
- _____, *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Humeydi, Abdullah b. ez-Zübeyr Ebu Bekir, *Musnedu'l-Humeydi*, (thk. Habibu'r-Rahman el-Azami), Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Hüseyn b. İsmail el-Mehamili Ebu Abdullah, *Emali'l-Mehamili*, (thk. İbrahim Kaysi), Ürdün: Mektebetu'l-İslamiyye, 1992.
- İbn Ebû Asım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebil Ahmed b. Amr b. Dahhak**, *el-Âhad ve'l-Mesânî*, Riyad: Dâru'r-Raye, 1991.
- _____, *es-Sünnetü li İbni Ebi Asım*, (thk. Muhammed Nasıruddin Elbani), Beyrut: Mektebetu'l-İslamiyye, 1980.
- İbn Ebu Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *Musannef-u İbn Ebi Şeybe*, (thk. Kemal Yusuf el-Hut), Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
- İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Takribü't-Tehzib*, Suriye: Daru'r-Reşid, 1986.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik *es-Siratu'n-Nebeviyye*, yy: ts.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-Mevdûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (I-III), Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966.
- Maverdi, Ebu Hasen Ali b. Muhammed Habib, *el-Ahkamu's Sultaniyye ve'l-Vilayetu'd-Diniyye*, Kuveyt: 1989.
- Muhammed Biltaci, *el-Menhecu Ömer ibnu'l-Hattab fi't-Teşri*, yy.: Daru'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Muhammed b. Abdullah b. Ebu Abdullah el-Hakim en-Neysaburi, *el-Müstedrek ale's Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata), Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Muhammed b. Hibban b. Ahmed Ebu Hatim et-Temimi el-Busti, *Sahihu İbn Hibban*, Beyrut: Müessesetu'r Risale, 1993.
- Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *el-Camiu's Sahih*, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Nesâi, Ahmed b. Şuayb Ebu Abdurrahman, *es-Sünen*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Tabbara, Afif Abdulfettah, *el-Yehud fi'l-Kur'an*, Beyrut: 1966.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Kahire:1328.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebu'l-Kasım, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, (thk. Hamdi b. Abdulmecid es-Selefi), Medine: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, 1983.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, (thk., Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, ts.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun: Etüt Yayınları, 2001.
- Vakîdi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemi *Kitabu'l-Megazi*, (I-III), Beyrut: 1984.
- Yıldırım, Enbiya, "Rivayetlerin Şekillenmesinde İnsan Olgusu Üzerine Bir Analiz", *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 2004, c.VI, sy.11, ss.161-184.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman *Mizanü'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, (I-IV), Beyrut: Daru'l-Marife, ts.